

NECATİ AKTAŞ
(İstanbul)

OSMANLI DÖNEMİ TAŞRA ARŞİVLERİ (Eyalet, Vilayet, Sancak ve Kazalar)

Merkezî bürokrasi ile sürekli irtibat halinde olan taşra kurumları da merkezdeki sistematik ve kronolojik bürokrasi işleyişine daha basit de olsa ayak uydurmaya çalışmış olmalıdır. Taşra idarî birimleri gerek kendilerine merkezden gelen bilgi akışını gerekse kendi yönetim sahasındaki bürokrasinin neticesi olan belgeleri belli bir şekilde ve düzen içinde muhafaza etmenin yollarını aramıştır. Tanzîmât öncesi dönemde taşradaki konumu sebebiyle oluşan bürokratik birikimin ana merkezi kadılık makamı ve dolayısıyla onların tuttuğu kadı sicilleri olmuştur. İkinci olarak da eyalet ve sancak merkezlerinde kurulan arşivlerdir.

a – Tanzîmât'tan Önce Taşra Arşivleri

Tanzîmât'tan önce eyâletler, Osmanlı Devleti idarî teşkilâtının en büyük parçasını teşkil ediyordu. XVI. asır ortalarına kadar beylerbeyiler tarafından idare edilen eyâletler, bu tarihten sonra vezirler tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Sancaklar ise iki kısma ayrılmaktadır. Bir kısmı *elviye-i mülhaka* (ki eyâletlere bağlı livâlardır) ve *elviye-i gayr-ı mülhaka* (müstakil livâlar) dır. Her iki livânın da kendilerine bağlı kazaları bulunmaktaydı. Yargı merkezi olan üçüncü idare birimi kazâlardır. Voyvodalar, subaşılar veya benzeri yöneticiler tarafından idare edilen kazalarda asıl icra makamı kadılardı. Eyâlet, livâ ve kazâlar müstakil yargı merkezleri olduklarından bunların hepsinde de şer'îyye sicilleri mevcuttur¹.

¹ Ahmet Akgündüz, *Şer'îyye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, c I, İstanbul 1988, s. 53.

1 – Kadı Mahkemeleri Arşivleri

Osmanlı Devleti'nde *kadı* sadece yargı yetkisi olmakla kalmayıp görevinin hukuki niteliği ona idarî ve beledî bazı görevler de yüklüyordu. Tanzimât öncesi Osmanlı taşrasında gerek merkezden gelen gerekse orada cereyan eden yazışma ve işlemlerin hemen tüm kayıtları şer'î sicillere kaydedilirdi. Bu yüzden taşra arşivciliğinin esasını şer'îye sicilleri oluşturmuştur. Bir kadının bu defterleri kaybetmesi veya tahrifi cezayı gerektiren bir durumdur. Kadının defter tutma usûlünde tâbi olacağı hususlar, kanun metninde şöyle zikredilmiştir: "Hâkim, mahkemeye sicillât defteri vaz' edip vereceği ilâmâtı muntazam bir surette ol deftere kayıt ve anın hıfzına dikkat eder. Azli vuku bulduktaki sicillâtı halefî olan hâkime devir ve teslim eder"². Bu defterlerin ve evrak külliyyatının saklanması sırf teftiş ve ilgililerin durumunu belirlemenin de ötesinde; görevin yeni gelen kadıya devri için gereklidir. Tayin edilen yeni kadı selefinin kayıtlarını ister ve iki görevli tayin ederek onların önlerinde gözden geçirir. Aslında bir yerde mahkeme sicili, şehrin ticaret sicili ve noterlik arşivi demektir³. Bu defterlere nelerin kaydedildiğine genel olarak bakılacak olursa:

a) Her çeşit dava zabıtlarıyla mukavele, sened, satış, vakfiye, vekâlet, kefâlet, vesâyat, borçlanma, tereke ve taksim vs. gibi fıkıh ilminin başlıca konularını teşkil eden hukuki işlere dair resmî kayıtlar, narhlar ile esnaf teftişine ait notlar.

b) Başta hükümdarlar olmak üzere her derecedeki büyük ve küçük makamlardan beylerbeylerine, sancakbeylerine, kadınlara, müftülere, mütesellimlere ve diğer tüm resmî görevlilere gönderilen ferman, berat, dîvân tezkiresi, mektup, ruûs vs. gibi resmî mahiyetteki emir ve yazıların suretlerini bulmak mümkündür⁴.

Şer'îye sicillerinin nerelerde muhafaza edildikleri konusunda henüz kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak büyük ihtimalle bunlar kadı konaklarında muhafaza edilmekteydiler. Osmanlı kentlerinde anıtsal bir resmî mahkeme binası olmadığından genellikle kadı kendi evini mahkeme olarak kullanırdı. Ahali davayı takip edebilmek için serbestçe girip çıktığından bu bina hususî mesken niteliğini de kaybederek mahkeme binası niteliğini kazanırdı⁵. 1892 yılında kurulmuş bulunan ve sadece İstanbul ile çevresindeki mahkemelere ait sicilleri ihtiva eden *Şer'îye Sicilleri Arşivi* dışında⁶, kazâ ve vilâyet sicilleri için hususî bir arşiv kurulduğuna rastlanmamıştır.

² Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, md. 1814

³ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994, s. 66-67.

⁴ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara 1958, s. X.

⁵ Ortaylı, *Hukuk*, s. 50.

⁶ Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin kurulması hususunda bkz. BOA., *Y.MTV.*, 63/9 ve *Y.MTV.*, 63/17.

2 - Eyâlet Ve Sancak Arşivleri

Eyâlet idaresinde en yetkili organ olan ve doğrudan doğruya beylerbeyine bağlı olarak onun başkanlığında toplanan *eyâlet dîvânının* ne zaman teşekkül ettiği bilinmemektedir. Dîvân, eyâletin paşa sancağında, beylerbeyinin konağında toplanırdı. Dîvân-ı Hümâyûn ülke idaresinde en yetkili kurul olduğu gibi *paşa dîvânı* da eyâlet idaresinin temel kurulu ve yapı itibarıyla Dîvân-ı Hümâyûn'un küçük bir modeli idi. Eyâlet dîvânı halkın dilek ve şikâyetlerine açıktı. Temel konular eyâlet dîvânında görüşüldükten sonra hukuki meseleler kadı dîvânına, mâlî konular defterdar dairesine havale edilir veya çoğu zaman olduğu gibi Dîvân-ı Hümâyûn'dan görüş sorulmaktaydı. Burada görüşülen konular ve varılan kararlar deftere kaydedildikten başka merkezden eyâlete gelen emirler de defterlere kaydedilmekteydi⁷.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya gönderilen 943 (1536) tarihli ferman⁸ "...Bu hükm-i şerîfim sûretini defterde kayd eyleyüp ve kendüsin dahi aynıyle defter sandıklarında hıfz edüp dâimâ mazmûn-ı şerîf ile amel eyleyesin...." ifadesiyle defter sandıklarına işaret edilmiştir.

İlk önceleri eyâletlerde ciddî ve süreklilik arzeden bir arşivleme sistemi oluşturulmadığından taşra idaresinde önemli problemler ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine merkezî yönetim, taşra arşivleme sistemini belirleyerek yerel yöneticilere bildirmiştir. Daha önceleri her beylerbeyi kayıtlarını tayin edildiği yere naklettiğinden sonradan gelen daha önceki emirlerden haberdar olmadığından birçok işin yapılamadığı anlaşılmıştır. Bu yüzden bundan sonra merkezden gelen her hükmün suretlerinin özel olarak hazırlanacak ciltli defterlere kaydedilip *beylerbeyi dîvânında* mühürlü kese içinde defter sandıklarında saklanması ve sonradan gelecek her beylerbeyinin de birbirine intikal ettirmesi kesin bir dille emredilmiştir⁹.

Taşrada bürokrasi-arşiv ilişkisi açısından aslında defter ve kayıtların paşa konağında muhafaza altında tutulması gerekmektedir. Ancak bunun her zaman böyle olmadığı görülmektedir. Mesela *Zülkadriye* (Maraş) beğlerbeğisine gönderilen bir hükümde; timar tevcihi ile ilgili olan rûznâme defterleri, diğer defterler ile birlikte muhafaza edilmeyip dışarıda tezkireci yanında tutulduğundan herhangi bir tevcihât yapıldığında bunların deftere kaydedilememesi dirlik tevcihinde karışıklığa yol açtığı için bundan sonra ruznâme defter-

⁷ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Editör; Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, IRCICA Yayınları, İstanbul 1994, s. 226.

⁸ *Kanûnnâme*, Âtîf Efendi Kütüp., nr. 1734, vr. 12/a.

⁹ BOA., *Mühimme Defteri*, nr. 22, hkm. 175. Osmanlı dönemi merkez ve taşra arşivleri hakkındaki bkz. Uğurhan. Demirbaş, A. Osman Çınar vd., *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi) -I-*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000

lerinin de diğer defterler ile birlikte sandıklarda muhafaza edilmesi gerektiği bildirilmiştir¹⁰.

Yine *Karaman* beğlerbeğisine gönderilen bir hükümde; eskiden hüküm gereğince timar, terakki ve dirlik tevcih olduğunda eski uygulama gereği ahkâma kayıt düşüldükten sonra o ahkâmın sandıklarda saklandığı ancak artık o hükmün şahısların ellerinden alınmaması yüzünden aynı hükümle tekrar timar ve dirlik alındığı anlaşıldığından bundan sonra timar veya dirlik verildiğinde ahkâma işaret konulup, ahkâmın da ellerinden alınıp mühürlü sandıkta hıfz ettirilmesi ve kimsenin sandıktan hüküm çıkartmak ihtimali olmaması için çok iyi korunması emredilmiştir¹¹.

Sancaklarla ilgili bazı defterlerin de eyâlet merkezinde muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü bir sancak başka bir beylerbeyliğe bağlandığında o sancak ile ilgili icmâl ve mufassal defterleri de yeni eyâlet merkezine nakledilmektedir¹². Sonuç olarak Tanzîmât öncesi taşrada arşivler daha çok yerel idarecilere ait olan genelde ahşap konaklarda muhafaza edilmişlerdir. Ne yazık ki eyâlet arşivlerinden günümüze kalanına rastlanmadığından bugün bu arşivlerin ve aslında taşra bürokrasisinin işleyişi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

b - Tanzîmât'tan Sonra Vilayet, Sancak Ve Kazâlarda Arşivlerin Kuruluşu

1- Taşrada Arşivler Oluşturulmasının Sebepleri

Tanzîmât, Osmanlı bürokratik yapılanmasında ciddi değişimlerin habercisi olmuştur. Tanzimat'la birlikte artık yalnızca merkez dairelerdeki kâtiplerden oluşmayan *mülkiye*, taşra yönetimi, adalet, eğitim ve nüfus sayımı gibi alanlarda modern sivil bürokrasiden beklenen işlevlerin bir çoğunda sorumluluk üstlenmiştir. Tanzîmât, Osmanlıların ilk kez sistemli bir biçimde, tüm imparatorluğu kapsayan sivil memurlardan oluşan bir taşra teşkilâtı alt yapısı kurmaya başladığı bir dönem olmuştur¹³. Tanzîmât'la birlikte çıkarılan nizamnamelerle yeni vilâyet idareleri teşkil edilerek taşra bürokrasisi de hem uzmanlaşmış ayrı birimler şeklinde örgütlenmiş hem de merkez ile daha yoğun bir ilişki içine sokulmuş ve bürokrasi de karmaşıklaşarak daha çok belge üretmeğe başlamıştır. Hele XIX. yüzyıl sonlarından itibaren telgrafın devlet yazışmalarında yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte merkez-taşra arasındaki bilgi akışının hızlanması hem merkezde hem de taşra-

¹⁰ BOA., *Mühimme Defteri*, nr. 48, hkm 1005.

¹¹ BOA., *Mühimme Defteri*, nr. 22, hkm 41.

¹² Bu hususta iki örnek için bkz. BOA., *Mühimme Defteri*, nr. 23, hk. 222 ve *Mühimme Defteri*, nr. 47, hk. 67.

¹³ Findley, *a.g.m.*, s. 261.

da bürokratik malzemenin hacmini iyice arttırarak merkez ve taşra bürokrasisinde ciddi bir arşiv sıkıntısı ortaya çıkarmıştır. Mesela Defterhâne, 1314 (1897) senesinde taşra senetlerinin aylık muamelâtının 100.000'den fazla olması üzerine evrak mahzeni yapmak maksadıyla acilen kiralık kâgir dükkânlar aramaya başlamıştır¹⁴.

Taşra bürokratları evrakların iyi saklanması -ki bu husus hemen her taşra biriminin başvurusunda her zaman gösterilen bir gerekçedir- için kâgir ve *hükümet konağına* yakın, yangından korunaklı bir arşivleri olması konusunda merkezî idarenin bürokratlarından aşağı kalmayan bir şuur ve kararlılıkla konunun takipçisi olmuşlardır. Doğrusu merkezî bürokrasi de genel olarak (I. Dünya Savaşı dönemi hariç) taşradan gelen bu taleplere müsbet cevap vermiştir. Hatta zaman zaman çıkarttığı genelgeler vasıtasıyla taşradaki kayıtların nasıl ve ne şekilde korunacağını bile belirlemiştir. Taşra bürokratları da bu genelgeler üzerine yeni ve kâgir arşivler inşa ettirmek için taleplerini yoğunlaştırmışlardır.

Bu genelgelerden bir tanesini 22 Cemâziyelevvel 1277 (6 Aralık 1860) tarihinde Sadâret yayınlamıştır. Buna göre; *araziye dair kuyûd ve evrakın ahşab bina içinde bulundurulmayıp memurlara mahsus konakta, kâgir bir bina olmadığı hallerde yangından korunacak şekilde cami veya mescid gibi mahallerde saklanması* emredilmektedir¹⁵.

Diğer bir tanesi ise Dahiliye Nezâreti'nin "*vilâyât ve elviye ve mülhak kazâlar kuyûd ve evrak-ı mühimme ve müsbitisinin kalem odasında bırakılmayıp birer emin yerde saklanması*" umûmî tebligatıdır ki bu tebligata istinaden sözkonusu vilayetlerin, bütçelerinde karşılığı yoksa bile Maliye bütçesinden sarfedilerek evrak mahzeni inşa ettirebilmelerine imkân sağlanmaktadır¹⁶.

Taşra yöneticileri, arşiv inşa ettirme taleplerine zaman zaman verilen olumsuz cevaplara verdikleri karşı cevaplarda konunun önemini ısrarla vurgulayarak bazen isteklerine kavuşmuşlardır¹⁷.

Osmanlı idarî sisteminde yapılan değişiklikler taşra yöneticilerini arşivleme konusunda sıkıntıya sokmuştur. Nitekim *Üsküp'te* mevcut olan evrak mahzeninin, *Kosova* vilâyet merkezinin oraya nakledilmesi dolayısıyla çoğalan evrakları almaması ve evrakların dağınık bir şekilde bulunmaları yüzünden var olan mahzenin genişletilmesi gerekmiştir¹⁸.

¹⁴ BOA., *İ. Defter-i Hâkânî*, 1314 L./5.

¹⁵ BOA., *A.MKT.UM.*, 448/76.

¹⁶ BOA., *İ. Maliye*, 1310 N./19.

¹⁷ BOA., *İ. Şûrâ-yı Devlet*, 4989.

¹⁸ BOA., *İ. Dahiliye*, 1313 Z/25.

Bazı vilâyet ve sancaklarda ise uzun bir süre kâgir evrak mahzeni yapılamamıştır. Bu durumlarda genellikle başvuru çarelerinden biri şehir içinde mümkünse hükümet konağına yakın yerlerde kâgir bina kiralama yoluna gidilmiştir. Kiralanacak binanın, genelde aynı avlu içinde bulunan kalemlere yakın bir mahalde olması çok önemlidir. Çünkü bu mahzenin hükümet konağına uzak olması durumunda birçok sorunlar ortaya çıkmaktadır. Mesela *Erzincan* sancağında evrak mahzeni olmaması sebebiyle evrakların Taşhan mevkiinde kâgir odalara doldurulduğu ve odaların hükümet dairesine epey uzak olması dolayısıyla evrakın naklinde hamallara fazla ücret ödenip kirasınında epey para tuttuğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine hükümet dairesi bitişiğindeki arsa üzerine yeni bir evrak mahzeni inşasına karar verilmiştir¹⁹.

2 - Vilâyet ve Sancaklarda Arşivlerin Kuruluşu

Taşrada oluşan bürokratik malzemenin arşivlenmesi, gerek evrakın iyi bir şekilde korunması gerekse günlük bürokrasinin düzgün işleyişini kolaylaştırmak açısından çok önemlidir. Yeni kurulacak evrak mahzenlerinin hükümet konakları yakınında kurulmak istenmesinin nedeni de hiç kuşkusuz taşra bürokrasisinin hızlı ve etkin çalışmasını temin maksadıyla olmalıdır. Bu arşivleri özellikle yangın tehlikesine karşı korumak maksadıyla, tıpkı merkezde kurulan Hazîne-i Evrâk gibi etrafında başka bir bina olmamasına dikkat edilmiştir.

Taşrada oluşturulan arşivlerdeki belgelerin nasıl tasnif edildiği konusunda şimdilik bir belgeye sahip değiliz. Ancak genelde hükümet konağı avlusunda bulunan bürokratik kalemlerin yine ortak bir evrak mahzenini kullanmaları arşivlemede de merkezde Babıali Evrak Odası örnek alınarak kalemlere ve kronolojiye göre bir tasnif usûlünün benimsendiği fikrini güçlendirmektedir. Arşivlerin ise genelde odalar şeklinde inşa edildiği ve içlerine de sabit dolaplar yapıldığını tesbit edebilmekteyiz²⁰.

İncelediğimiz belgelerde göze çarpan diğer bir husus, aslında vilâyet, sancak veya kazâlarda tüm hükümet daireleri için ortak bir arşiv kurulduğu halde bazı taşra daireler evrakı için özel arşivler kurulmuş olmasıdır. Özellikle *Defter-i Hâkânî*, daha az olmakla beraber *Vergi Emaneti*, *Adliye* ve *Nüfus* daireleri için müstakil arşivler inşa edilmiştir. Çünkü taşra bürokrasisi, hükümetin kuyûd-ı esâsiyesi olarak daha çok *Defter-i Hâkânî*, nüfus ve emlak kayıtlarını görmektedir²¹. Aslında bu durum, zikredilen evrakın öneminden kaynaklandığı gibi yine bu kalemlerin evrak hacimlerinin genişliğine de işaret etmektedir.

¹⁹ BOA., *İ. Maliye*, 1325 L/30.

²⁰ BOA., *DH.MB.HPS.*, 21/2. Mesela Aydın sancağı *Defter-i Hâkânî* İdaresi evrak mahzeninde yaptırılacak sabit dolapların inşası için 11.436 gurusu istenmektedir.

²¹ Bir örnek için bkz. BOA., *DH.MB.HPS.*, 23/11.

Tanzîmât'tan sonra kâgir evrak mahzeni yapılan vilayetlerin ilki *Manastır* olmuştur. Manastır'da maliyeye ait bazı evrak ordu-yı hümâyûn müşirinin konağı dahilindeki mahzende saklanmaktaysa da bu mahzenin hem askeriye hem de maliye kayıtlarını almaması dolayısıyla Defterdarlık bünyesinde kâgir olarak bir bâb evrak mahzeni inşasına izin verilmiştir²².

Ruşçuk'ta vali konağı inşa edilirken kâgir bir arşiv inşa edilmişse de²³ yeni kurulan *Tuna vilâyetinin* merkezi olan Rusçuk'ta daha önce yapılmış adi ve küçük bir arşiv olan bu mahzenin hem yetersiz kalması hem de bazı binalara bitişik olması dolayısıyla hiç bir emniyeti olmadığından yeni bir *evrak hazinesi* daha yapılmasına karar verilmiştir²⁴.

Şunu da vurgulamak gerekir ki hususî arşiv olarak inşa edilen kâgir binalar da her zaman sağlıklı olmamaktadır. *Yanya'da* daha önce yapılmış hükümet konağı dairesinde kâgir evrak mahzeni inşa olunmuş ise de rutubet içindeki defter ve evraklar nemlenerek okunamayacak ve ele alınmayacak derecede çürümekte olduğu gibi zaten ufak yapılmış olmasıyla gündün güne artan evrakı almadığından mevcut mahzenin genişletilmesine karar verilmiştir²⁵. Ancak bu mahzenin de dar gelmesi ve evrakların tekrar yangından korunamayacak mahallere konmaya başlanması üzerine mevcut binanın tekrar genişletilmesi gerekmiştir²⁶.

Taşrada evrak hacmi özellikle XIX. yüzyıl sonlarından itibaren öyle artmaya başlamıştır ki mevcut mahzenler yetersiz kalmaya başladığından sık sık yeni arşiv inşası ya da mevcutları genişletme talepleri çoğalmaya başlamıştır²⁷.

Yeni mahzen eklenemediği durumlarda ise evraklar kalem odalarında bırakılmayıp -aslında çok zahmetli bir iş olmasına rağmen- her akşam daha güvenli mahallere nakledilmektedir²⁸.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzak vilayetlerinden biri olan ve aslında idarî anlamda merkez ile bağları zayıf olan *Yemen* vilâyetinde bile muhasebe ve mektûbî kalemleriyle diğer dairelerin evrakının muhafazası için bir arşiv yaptırılmıştır²⁹.

Evrak mahzeni yapılmasının mümkün olamadığı hallerde ise taşra idarecileri çok sık olarak kiralama yöntemine başvurmuşlardır³⁰. Kiralama yöntemi

²² BOA., *İ. Dahiliye*, 10094.

²³ BOA., *A.MKT.UM.*, 415/68.

²⁴ BOA., *İ. Şûrâ-yı Devlet*, 28. Ayrıca bu belgenin neşri için bkz. Atilla Çetin, "Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Arşivinin Kurulması İçin Bir Teşebbüsü", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9, 1979-1980, s. 87-95.

²⁵ BOA., *İ. Şûrâ-yı Devlet*, 2450.

²⁶ BOA., *İ. Şûrâ-yı Devlet*, 6342.

²⁷ BOA., *İ. Şûrâ-yı Devlet*, 2772.

²⁸ BOA., *İ. Şûrâ-yı Devlet*, 4209.

²⁹ BOA., *İ. Maliye*, 1320 S/16.

³⁰ BOA., *DH.MB.HPS.*, 27/44. Meselâ bir örnek olarak Canik sancağında Nüfus Müdüriyeti evrakı için kiralanmış bir göz mahzenin 8 aylık kirası olan 400 gurusluk havalenamesinin gönderilmesi istenmiştir.

mine daha çok kaza yönetimlerinin başvurduğu görülmektedir. Vilâyet ve sancaklarda ise kiralama yöntemine daha az rastlanmaktadır. Çünkü büyük idarî birim olmaları itibarıyla buralarda daha fazla evrak mahzeni inşa edilebilmiştir.

3 - Kazalarda Arşivlerin Kuruluşu

Taşrada kazâ idarî birimlerinin, evrak hacmi az bile olsa arşivlik malzemesi bulunmaktaydı. Hem kazâ idarelerinin evrak hacminin azlığı hem de yapılacak arşiv binasının maliyeti göz önüne alınarak kazâlarda daha az evrak mahzeni yapıldığı görülmektedir. Yine de bazı kazâlarda evrak mahzenleri kurulmuştur³¹.

Kazâ idareleri arşiv binası yaptıramayınca biriken kayıtlarının muhafazası ve günlük bürokrasinin düzgün işleyebilmesi için arşiv sorununa bazı çareler aramışlardır. Bu konuda çok sık rastlanan bir yöntem, daha çok hükümet konakları civarında kâğıt binaların evrak mahzeni olarak kiralanması yoluna gidilmektedir. Mesela *İnebolu* kazâsında evrak mahzeni olmaması sebebiyle özellikle günlük olarak kullanılacak daireler evrakının hıfzı için kâğıt bir mağaza kiralanmıştır³².

Kazâların çoğunda muhafazalı kâğıt evrak mahzenleri olmaması nedeniyle tüm kazâlarda hiç olmazsa bundan sonra kurulacak hükümet konaklarında birer evrak mahzeni yapılmasını merkezî idareye, tavsiye ya da talep eden müracaatlar da olduğu görülmektedir³³.

4 - Taşra Arşivlerinin Yok Olmasına Sebep Olan Faktörler

Tanzîmât'tan itibaren Osmanlı merkezinde olduğu gibi taşrada da büyük bir arşivcilik hamlesi gerçekleştirilerek kazâlara varıncaya kadar arşivler oluşturulup eski kayıtlar koruma altına alınmışlardır. Ancak bu arşivler tarihi süreç içerisinde değişik faktörler tarafından ağır tahribata uğramıştır. Bu faktörleri bir kaç başlık altında inceleyebiliriz.

1) Yangınlar ve Depremler

Yangınlar bütün Osmanlı tarihi boyunca merkez ve taşra arşivlerinin en büyük düşmanı olmuştur. Bu gibi durumlarda taşrada birikip yanan evrakın hiç kuşkusuz büyük bir kısmı yerine konulamamıştır. Ama yine de yanan evrakın bir kısmı özellikle tapu, nüfus gibi önemli kayıtlar, suretleri merkezden istenerek veya ellerinde kalan ile kısmen de olsa yenilenebilmiştir. Mesela *Avrathisarı* kazâsı hükümet konağında yanmış olan tapu kayıtlarının yeniden

³¹ BOA., *İ. Maliye*, 1310 Ş/11.

³² BOA., *DH.MB.HPS.*, 29/18.

³³ BOA., *DH.MB.HPS.*, 112/3.

düzenlenebilmesi için, 1287 (1870) senesine kadar yürürlükte olan koçan usûlü sebebiyle yalnızca icmâl kayıtlarının bulunduğu ve bu tarihten 1299 (1882) senesi sonuna kadar ise yanmış olan arazi ve emlakın daimî ve yoklama cedvellerinin (210.000 adet), beheri üçer paradan yazdırılmasına karar verilmiştir. Yazım masrafı ise tapuya ait yanmış olan kayıtların tanzimi önemli ve acil görülerek hemen ödenmiştir³⁴.

Yine *Karahisâr-ı Şarkî* livâsında nüfus kayıtlarının ve vukuat defterlerinin yanması üzerine nüfus sayımı müsveddeleri arşivden çıkarılıp temize çekilmeye başlanarak üç kâtiplerle ancak üç ayda bitebileceği tahmin edilmektedir. Ancak nüfus sayımının yapıldığı 1320 (1904) senesinden 1331 (1915) senesi mayısına kadar geçen sürede yürütülen 11 senelik nüfus vukuatının tekrar vücuda getirilemeyeceği açıkça ifade edilmiştir³⁵.

Hiç kuşkusuz bütün birimler bu kadar şanslı değillerdir. *Malkara* kazâsında hükümet konağında çıkan yangın sonucunda mahvolan nüfus kayıtlarıyla sicillerin yenilenebilmesi için kayıtlar merkezden istenmekte ancak verilen cevapta kayıtları yanmış bazı kazâlarla beraber yeniden nüfus tahriri yapılacağı bildirilmiştir³⁶. Oysa nüfus tahrirlerinin o kadar çabuk yapılamadığı görülmektedir. Nitekim *Kütahya* sancağında yanan askeriye dairesi içinde bulunan Nüfus Müdürlüğü Dairesi'nin bütün evrak ve defterleri yanmıştır³⁷ ve üzerinden üç sene geçmesine rağmen hâlâ burada nüfus sayımı yapılamamıştır. Bu durumda nüfus işlemlerinin mahalle ve köy ihtiyar heyetleri ellerinde bulunan ikinci müsvedde nüshalara dayanılarak işlem yapılmaya çalışıldığı bunun da hem güvenli olmadığı ve hem de halka büyük eziyet verdiği, bu iş için gerekli paranın bütçeye konması istenmektedir³⁸.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen büyük depremler de arşivlerde yıkımlara sebep olmaktadır. Mesela *Sakız* hükümet konağı bitişiğinde bulunan kâgir evrak mahzeninin deprem sebebiyle yıkılması üzerine tamir ve inşasının ertelenmesi halinde evrak ve defterlerin açıkta kalacağı ve kış da yaklaşmakta olduğundan işin bir an önce tamamlanması maksadıyla bir özel görevli vasıtasıyla tamiratının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır³⁹. Yine *Balıkesir*'de deprem dolayısıyla üç evrak mahzeninin harap olduğu görülmektedir⁴⁰.

2) İnsanların Sebep Olduğu Tahribat

Arşiv malzemesinin yok olmasına ya da yıpranmasına sebep olan faktörlerden birisi de insanların kötü kullanımındır. Bazı yerlerde bu o kadar

³⁴ BOA., *İ. Şûrâ-yı Devlet*, 4436.

³⁵ BOA., *DH.SN.THR.*, 68/83.

³⁶ BOA., *DH.SN.THR.*, 75/25.

³⁷ BOA., *DH.SN-M*, 39/46.

³⁸ BOA., *DH.SN.THR.*, 86/17.

³⁹ BOA., *İ. Şûrâ-yı Devlet*, 4222.

⁴⁰ BOA., *İ. Maliye*, 1318.R/11.

ileri boyutlara varmıştır ki kayıtların yenilenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim Sivas'ın *Yenihan* kazâsı Tahrirat Kalemi kayıtlarının kullanılmayacak ve hatta muamelât ve resmî muhaberâtın düzgün bir şekilde işleyişine engel teşkil edecek hale gelmesi üzerine yenilenmesine karar verilmiştir⁴¹. Ayrıca insanların, yapılan yolsuzlukların da birer kanıtı olan arşivleri kasdî olarak yoketmek için teşebbüste bulduklarına da tesadüf edilmektedir. Mesela *Filiba* Sancak Meclis Dairesi'nin arşivi, hükümetin fikrine göre İl Meclis Komisyonu'ndaki yolsuzlukları kapatmak maksadıyla yakılmak istenmişse de son anda görülüp önlenmiştir⁴².

3) Savaşlar ve Toprak Kayıpları

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl sonuyla XX. asrın ilk çeyreğinde geniş topraklarını çok kısa bir sürede yitirmiştir. Özellikle bizim tarihlerimizde 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Türk-Rus harbinde Osmanlı İmparatorluğu, Balkan coğrafyasının büyük çoğunluğunu ve Doğu Anadolu'da da Erzurum'a kadar olan topraklarını kaybetmiştir. Doğal olarak bu savaş ortamında devlet kayıtları büyük oranda ya yok edilmiş ya da oralarda kalarak düşman eline geçmiştir.

Yine 1897 senesindeki Yunan muharebesi esnasında da bazı yerlerin kayıtları yok olmuştur. Mesela *Loros* kazası hükümet evrakı ile nüfus defterlerinin savaş sırasında tamamen yokolması üzerine bu evrakın yeniden tanzimi için köy köy dolaşp tesbitlerde bulunacak bir komisyon oluşturularak mesele halledilmeye çalışılmıştır⁴³.

Balkan savaşları sırasında (1911-1913) ise harb mevkileri ve civarındaki resmî evrakın emin mahallere nakli emredilmiştir. Bu savaşlar sırasında nerelerin ve ne kadarının emin mahallere nakledildiğini bilemiyoruz. Ancak *Edirne* Defterdarlığı, evrakını nakletmiş ve sarfettiği 20.000 gurusu da Hazine'ce ödenmiştir⁴⁴.

Osmanlı taşrasında esas büyük arşiv kayıpları I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve daha sonra gelen işgal dönemlerinde gerçekleşmiştir. Bu kayıplara, düşman bombardımanları ya da kasdî saldırılar sebep olduğu gibi bazen de resmî kayıtların düşman eline geçmemesi için bizzat yerel yöneticiler tarafından imha yoluna gidildiği kanaati hasıl olmaktadır. Ancak öyle anlaşılıyor ki yerel idareciler bütün şartlarını zorlayarak en azından önemli kayıtlarını daha güvenli gördükleri iç bölgelere nakletmişlerdir. Yine de gerek I. Dünya Savaşı ve gerekse daha sonraki Yunan işgali sırasında taşra arşivleri ciddî oranda bir tahribat ile yüz yüze kalmışlardır.

⁴¹ BOA., *DH.MUİ.*, 8-2/54.

⁴² BOA., *Y.A.Hus.*, 516/165.

⁴³ BOA., *İ. Dahiliye*, 1316 R/17.

⁴⁴ BOA., *Meclis-i Vükelâ*, 175/26.

I. Dünya Savaşı sonunda Yunan işgali altına giren Anadolu ve Trakya'da da taşra arşivleri ciddi bir imha tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Nitekim Yunanlılar tarafından işgal edilen *Erdek*, *Ayvacık* vs. mahallerde kayıtların imha edildiği söylendiğinden doğruluk derecesi İstanbul nüfus müdürü tarafından öğrenilmek istenmişse de Sicill-i Nüfûs Müdüriyeti bilmediğini ifade etmiştir.⁴⁵ Yine Yunanlılar tarafından diğer yerlerde yapıldığı gibi İzmir'deki posta kayıtlarının ve pullarının imhası muhtemel olduğundan kuyud ve pulların bir an önce merkeze nakli istenmiştir⁴⁶.

İşgal kuvvetlerinin evrak mahzenlerini başka maksatlarla kullanmak istemeleri yüzünden de arşiv sıkıntısı doğmaktadır. Meselâ *Üsküdar*'da daha önce yapılmış olan evrak mahzenlerinden ikisinin İngiliz jandarmalarınca işgal edilerek ahır haline getirilmesi ve birinin de tevkifhânece mutfak olarak kullanılması üzerine Adliye'ye ait evrak, mecburen ahşap bir dairenin bodrumuna konulmuştur. Bir yangın durumunda tamamının yok olma tehlikesi yüzünden bari mahzenlerden bir tanesini tahliye talebine İngilizler, hayvanlarını koyacak yer olmaması dolayısıyla boşaltamayacakları cevabını verdiklerinden hiç olmazsa mutfak olarak kullanılan diğer mahzenin tahliye edilerek adliye evrakına tahsisine karar verilmiştir.⁴⁷

Görülüyor ki Osmanlı idarecileri taşradaki arşivleri korumak ve emin mahallere nakl etmek için epey ciddi bir çabanın içine girmiştir.

c - Taşra Arşivlerinden Geriye Kalanlar

Altı asır boyunca üç kıtada hakimiyet tesis etmiş olan Osmanlı Devleti, bu coğrafyadan çeşitli faktörler sebebiyle ağır ağır çekilmek zorunda bırakılmış ve Osmanlı idarî sisteminin ürünü olan bir çok arşiv malzemesi de kaçınılmaz olarak oralarda bırakılmıştır⁴⁸. Bugün bu arşivlerin yok edilmekten kurtulabilen bir kısmı Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkmış değişik ülkelerin arşiv, müze, kilise ve manastırlarında muhafaza edilmektedir.

Rumeli'deki bazı vilâyetlerin arşivleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında korunamamış, bir kısmı yabancı ellerde kalmış veya tahribe uğramıştır. Bulgaristan'da 1879 senesinde Sofya'da kurulan Cyril ve Methodius Milli Kütüphanesi'nin ilk yirmi senesinde, değişik şehirlerde bulunan önemli arşivler ve kütüphanelerdeki malzeme toplanarak Milli Kütüphane'ye nakledilmiştir. Bugün Bulgaristan'ın Milli Kütüphanesi'nde

⁴⁵ BOA., *DH.SN.THR.*, 88/86.

⁴⁶ BOA., *Meclis-i Vükelâ*, 221/265.

⁴⁷ BOA., *DH.MB.HPS.*, 138/17.

⁴⁸ Dünyadaki Osmanlı arşiv malzemesinin bulunduğu yerler ve yapılan yayınlar hakkında bkz. Jan Reychman-Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, Çev. Mehmet Fethi Atay, İstanbul 1993.

1931 senesinde satın alınanlarla birlikte 350.000 gömlek içinde 1.000.000 tasnifli, 500.000 tasnifsiz belge, 700 adet maliye defteri, 405 adet timar ve zeamet defteriyle 191 adet şer'iyye sicili bulunmaktadır⁴⁹. Bir rivayete göre Tulça vilayeti arşivi Vali Said Paşa tarafından İstanbul'a nakledilirken Bulgaristan'da alıkonulmuş ve bu fon "Türk Arşivi" adı ile Bulgar Millî Kitaplığı'nın 1879'da kurulan Şarkiyat bölümünün ilk nüvesini teşkil etmiştir⁵⁰. Bugün bu koleksiyonda çoğunluğu XVIII-XIX. yüzyıllara ait olmak üzere 10.000'den fazla belge bulunmaktadır. Bulgaristan'da bazı kilise ve manastırlardan başka mahalli kütüphane ve müzelerde, mesela Filibe, Vidin ve Koprivnica'da bir miktar arşiv malzemesi mevcuttur⁵¹.

Eski Yugoslavya cumhuriyetleri ile Voyvodina ve Kosova özerk bölgelerinin arşivlerinin Türk dokümanları bakımından oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Dubrovnik ve Belgrad arşivleri ciddi bir önem arz etmektedir. Başlangıçta birçok Türkçe belge Dubrovnik arşivlerinde muhafaza edilmekteyken Dubrovnik'in Avusturya tarafından ilhakı üzerine bunların bir bölümü Avusturya Saray ve Devlet Arşivlerine nakledildi. 1919'da bu arşivlerin -bir kısmı hariç- Yugoslavya'ya iadesi üzerine Belgrad'daki Sırbistan Bilimler Akademisi koleksiyonuna dahil edilmişse de daha sonra bu dokümanlar tekrar Dubrovnik'e gönderilmiştir. Bu zengin arşivler XV. yüzyıldan başlayıp XIX. yüzyıl başlarına kadar süren bir döneme ait ferman, buyruldu ve benzeri birçok belgeyi ihtiva etmektedir. Dubrovnik arşivi belgeleri beş-onbin civarındadır. Belgrad'ta Bilimler Akademisi'nde var olan belgeler haricinde Devlet Arşivi'nde de birçok Türkçe belge mevcuttur. Bunların dışında Zagreb, Split ve Zadar'da değişik kurumlarda ve manastırlarda konulan bazı belgeler ve şer'iye sicilleri bulunmaktadır⁵².

Bosna-Hersek *Ülke Müzesi* resmî olarak 1913'te kurulmuştur. 1915 senesinde Bosna-Hersek vilayeti arşivinin yaklaşık 250.000 belgesi buraya nakledilmiştir. Bunlara 1938'de Banja Luka Mutasarrıflığı'na ait arşivler de eklenmiştir. Yine Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde de Türk dokümanları bulunmakta idi⁵³. Bu arşivler XIX. yüzyıl Tanzîmât reformlarını ve 18. yüzyılda Balkanlarda başlayan otonom şehir idaresi gibi vakiaları anlamak bakımından, yani idarî tarihimiz açısından çok önemlidir⁵⁴. Bu arşivin

⁴⁹ Necati Aktaş- Seyit Ali Kahraman, *Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı*, Ankara 1994, s. XVII.

⁵⁰ Çetin, *Osm. Arşivciliğine*, s. 59.

⁵¹ Mihail Guboğlu, "Tuna Boyundaki Kadı Sicilleri ve Bazı Defterler," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 66, Haziran 1990, s. 29. Yine bu konu hakkında bkz. Atilla Çetin, "Yabancı Ülkelerde Bulunan Osmanlı Arşiv Malzemeleri, Yayınları ve Önemi," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy., 7, Ağustos 1980, s. 184-199.

⁵² Reychman, *age.*, s. 55-56.

⁵³ Reychman, *age.*, s. 56-57.

⁵⁴ İlber Ortaylı, "Balkanlar ve Batı'da Osmanlı Tarihiyle İlgili Arşivler", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu - Mayıs 1985-*, İstanbul 1986, s. 197.

büyük bir kısmı 1950’li yıllarda Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü’ne devredilmişti. Ancak Mayıs 1992 senesindeki Sırp saldırısında bu Enstitü, fosforlu bomba saldırısına uğramış ve kasten tamamı yakılmıştır. Kayıplar arasında Arapça, Farsça, İbranice ve Alhamiyado (Arap alfabesiyle yazılan Bosna Slavcası) dillerinde 5263 cilt içinde yaklaşık 8.000 el yazması; yine Osmanlı dönemine ait ferman, buyruldu, berat, timar tevcihi vs. 7000 Türkçe belge ile Saraybosna vilâyet arşivlerinin yaklaşık 250.000 belgesi yok edilmiştir. Sonuç olarak Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü’ndeki tüm belge ve kitaplar yok edilmiştir. Aslında bu âkıbet hemen hemen tüm Bosna-Hersek’te Sırp saldırısına maruz kalan diğer şehir arşivlerinde de meydana gelmiştir⁵⁵.

Makedonya’da da hayli Osmanlı belgesi muhafaza edilebilmiştir. Üsküp’te 1951 yılında kurulan Makedonya Arşivi’nde çok sayıda belge ve koleksiyonlar bulunmaktadır. Bu koleksiyonların en önemlisi değişik vilâyet ve kazâlara ait *şer’iyye sicilleridir*. Genelde XIX. asırda değişik kazâlara ait tapu defterleri, fermanlar, beratlar, buyruldu ve vakıfname suretleri, belediyeler ile ilgili kayıtlarla tarikatlar ve tekke kayıtları önemli bir yekün tutmaktadır⁵⁶. Makedonya’da merkezî arşivin dışındaki şehir arşivlerinde de daha henüz tasnif edilmemiş bir kısım Osmanlı taşra idarelerine ait evrak olduğu anlaşılmaktadır⁵⁷.

Romen ülkeleri olarak bilinen Eflak, Boğdan (Moldavya), Erdel (Transilvanya), Baserabya, Dobruca vs. Osmanlı İmparatorluğu devrinde ehemmiyet arzeden yerlerdi. Özellikle Eflak ve Boğdan özel bir idare sistemi-ne sahip olmuştu. Eflak arşivi Bükreş’te 1 Mayıs 1831’de ve Boğdan arşivi ise 1 Ocak 1832’de Yaş’ta kuruldu⁵⁸. Bu arşivlerde, ülke içindeki Osmanlı kayıtları satın alma ve bağış yolları dahil toplandığı gibi bununla yetinilmemiş ve 1898 senesinde Romanya, Osmanlı Devleti ile Memleketeyn arasındaki eski ilişki ile alakalı 1717-1866 dönemine ait ferman vesair dokümanların birer sûretlerini istemiştir. Bu isteğe verilen cevapta ellerinde bulunan belgelerin bir dökümünü teslim etmeleri ve aynı belgelerin verilmemesi koşuluyla istinsahına izin verilmesi uygun görülmüştür⁵⁹. Sonuç olarak bugün tüm Romanya’da Osmanlı dönemine ait tahminen 225.000 civarında vesika ve 1.000 kadar defter bulunmaktadır⁶⁰.

⁵⁵ Andras Riedlmayer, “Maziye Silmek: Bosna-Hersek’teki Kütüphanelerin ve Arşivlerin Tahribi,” *Türk Kütüphaneciliği*, 9/3 (1995), s.337-341. Ayrıca bombalama konusunda bkz. *Zaman Gazetesi*, 11.Temmuz.1992 tarihli haber. Bu kaynaklarda ki bazı bilgiler 1989-1992 senelerinde Şarkiyat Enstitüsü Müdürlüğü’nü yapmış olan Prof. Dr. Ahmet Alicic ile yaptığımız görüşme sonucunda tahkim edilmiştir.

⁵⁶ *Türkçe Arşiv Dizi ve Koleksiyonlar Klavuzu*, Üsküp 1991, s.107-108.

⁵⁷ Makedonya’daki Türk arşiv malzemesi için bkz. Orhan Sakin- Uğurhan Demirbaş, *Makedonya’daki Osmanlı Evrakı*, Ankara 1996.

⁵⁸ Atilla Çetin, “Romanya’da Bulunan Osmanlı Arşiv Malzemelerinin Yayınları ve Önemi (1),” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy. 9, Ekim 1980, s.243-248.

⁵⁹ BOA., *Meclis-i Vükelâ*, 95-93 ve yine aynı konuda *Meclis-i Vükelâ*, 96-13.

⁶⁰ Atilla Çetin, *Romanya*, s. 243.

Balkanlarda Türk belgelerinin bulunduğu bir başka ülke de Yunanistan'dır. 1821'de Osmanlı Devleti'nden ayrılmış olan bölgelerde herhalde uzun süren savaşlar dolayısıyla genellikle önemli arşivler kalmamıştır. Buna daha sonra gelen kuşakların ilgisizliği ve Osmanlı yönetimi ile ilgili her kalıntıya karşı gösterilen menfi tavır bu arşivlerin yok olmasına neden olmuştur. Ayrıcalıklar ve vergi indirimleri sağlayan az sayıda berat ve fermanlar büyük manastırlarda bulunmuştur. Bu tür idarî dokümanlar Yunan el yazmaları arasında adalardaki cemaatlerce saklanmıştır. Mora ve kara-Yunanistan'ın arşivleri geniş çapta tahribata uğramıştır. Aile arşivlerinde saklanmış ve sonra da devlet arşivlerine aktarılmış belgeler günümüze gelebilmiştir. Bugün Yunanistan'da Tarih ve Etnoloji Kurumu, Ulusal Kütüphane, Benaki Müzesi ve Devlet Arşivleri'nde yüzlerce Türk belgesi mevcuttur. 1912'de Osmanlı Devleti'nden koparılan topraklardaki taşra arşivleri kısmen korunmuştur. Bunlar: Girit'te, Sakız'da, Kastorya'da, Kozani'de, Veria'da ve Selânik'te bulunmuştur. Bu arşivlerin bir kısmı bugün mevcut değildir. Çünkü bir bölümü Balkan savaşları sırasında bir bölümü de Alman işgali ve iç savaş sırasında yok edilmiştir. Sonuç olarak özetlersek bugün Yunanistan taşrasında Türk belgelerini ihtiva eden şu arşivler mevcuttur;

- a - Girit'te Hanya Arşivi,
- b - Girit'te Kandiya (İraklion) Arşivi,
- c - Veria Arşivi,
- d - Kozani Arşivi,
- e - Oniki ada Arşivi,
- f - Selânik'teki Makedonya Tarihî Arşivi'dir⁶¹.

Macaristan Devlet Arşivlerinde XVI. ve XVII. yüzyıllara ait takriben 4.000 Türkçe belge ve defter vardır. Ancak bu dokümanlar, hiç bir şekilde Macaristan'daki eski Türk arşivleri varlığının tamamını teşkil etmezler. Bu arşivlerin büyük kısmı, bu ülkeyi terkederken Türk makamlarınca götürülmüş, diğer bölümü ise tahrip edilmiştir. Devlet arşivinin dışında Milli Kütüphane ve Macar Bilimler Akademisi'nde olduğu gibi Beç, Sopron, Gyöngyös, Gagy-Körös, Debrecen, Dömsöd, Jaszbereny ve Hatvan şehir arşivlerinde de Osmanlı belgeleri bulunmakta iken bunların bir çoğu II. Dünya savaşında yok olmuştur⁶². Ayrıca bu ülkenin tarihi açısından büyük önem taşıyan Budin ve diğer kazaların şer'iyye sicilleri ise maalesef geçen asır sonlarında Avusturya Milli Kütüphanesine nakledilmiştir. Budapeşte şehir arşivleri ile Savaş Tarihi Müzesi arşivlerini de bu seriye eklemek lazımdır⁶³.

⁶¹ Evangelia Balta, "Yunanistan'da Türk Arşivleri," *Tarih ve Toplum*, c. XII, sy., 67, Temmuz 1989, s. 42-44.

⁶² Reychman, *a.g.e.*, s.38-40.

⁶³ Ortaylı, *Balkanlar*, s. 196.

Sonuç olarak Tanzîmât'tan itibaren Osmanlı merkezî bürokratik yapısında olduğu gibi taşra bürokrasisinde de büyük bir değişim yaşanmış, bürokrasinin işlem hacmi genişlediği gibi çok da çeşitlenmiştir. Tüm bu gelişmeler doğrultusunda taşrada büyük bir arşivcilik hamlesi gerçekleştirilerek kazalara varıncaya kadar arşivler oluşturulup eski kayıtlar koruma altına alınmıştır. Ancak bu arşivlerden bazıları yangın, deprem, sel gibi doğal afetler dışında savaş, kötü kullanma, ihmal ve suistimal gibi faktörler neticesinde yok olmuşlardır.

POKRAJINSKI ARHIVI U OSMANSKOM PERIODU

S a ž e t a k

Pokrajinske institucije vlasti u Osmanskoj državi koje su bile u stalnoj vezi sa centralnom birokracijom trudile su se da idu u korak sa radom centralne vlasti na sistematičnom čuvanju dokumentacije. Pokrajinske vlasti bile su obavezne da po određenom metodu i u jednom sredenom obliku čuvaju zvanične dokumente. Ti dokumenti su predstavljali kako dotok informacija od strane centralne vlasti, tako i rezultate rada na lokalnom nivou. U periodu prije Tanzimata kadija bio je glavni centar pokrajinske vlasti, pa su iz tog razloga ovi dokumenti bili obuhvaćeni kadijskim ili šerijatskim sidžilima. Šerijatski sidžili predstavljaju temelj pokrajinske arhivistike. U njima su se, osim sudskih predmeta rješavanih pred kadijom, bilježili i prijepisi raznih dokumenata kao što su vakufname, testamenti, dokumenti o kupoprodaji, zaduživanju, kao i fermani, berati i drugi zvanični dokumenti.

Osim toga u pokrajinama su osnivani i arhivi ejaleta i sandžaka. U ovim arhivima čuvani su defteri u koje su unošene odluke lokalnih vlasti i naredbe koje su dolazile sa viših instanci. Centralna vlast je strogo vodila računa da se ovi arhivi sistematski i kontinuirano vode i u tom cilju izdavane su naredbe.

Nažalost, većina ovih pokrajinskih osmanskih arhiva stradala je, naročito u postosmanskom periodu u ratovima, požarima, prirodnim nepogodama ili jednostavno ljudskom nebrigom. To se dešava i u naše vrijeme, a primjer je stradanje kompletnih zbirki Orijentalnog instituta 1992. izazvano zapaljivom granatom ispaljenom sa srpskih položaja u okolini Sarajeva.

Ipak, u državama koju su nekad bile pod vlašću Osmanskog carstva u arhivima, muzejima i drugim institucijama još uvijek se čuva izvjestan broj osmanskih dokumenata, veoma značajnih za proučavanje kako lokalne historije, tako i historije Osmanskog carstva u cjelini.

REGIONAL ARCHIVES IN THE OTTOMAN PERIOD

S u m m a r y

Regional authority institutions in the Ottoman state which were in permanent communication with the central bureaucracy tried to keep pace with the work of the central authority in the systematic keeping of documentation. Regional authorities had to keep official documents according to a specified method and an ordered format. Those documents were both an inflow of information from the central authority, and the results of work at local level. In the period prior to the Tanzimat, the quadi was the main centre of regional authority, and for that reason those documents were included in the quadi or Shari'a sigils – court records. Those sigils were the foundation for the regional archive administration. Along with the court cases decided on before the quadi, transcripts of various documents were also recorded in them, such as vakufnamas – deeds of perpetual endowment, testaments, sales documents, indebtedness, as well as orders, charters and other official documents.

Along with that, cyalet and sanjak archives were established in the regions. In those archives they kept defters - public records in which they entered decisions of local authorities and orders coming in from higher instances. The central authority took strict account that such archives should be kept in a systematic way and continually, and they issued orders thereon.

Regretfully, the majority of those regional Ottoman archives were destroyed, especially in the post-Ottoman period in wars, fires, disasters, or simply due to human neglect. This happens in our time as well. Such an example is the complete destruction of the collections of the Institute for Oriental Studies in 1992, caused by an incendiary shell fired from the Serb positions around Sarajevo.

Nevertheless, a number of Ottoman documents, very important for the study of both local history and the history of the Ottoman Empire as a whole, are still kept in archives, museums and other institutions in the countries that used to be under the rule of the Ottoman Empire.